

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen



Een aardewerk stempel voor patacons?	25
Bert van der Lingen	
Persoonlijke geschenken van de firma I. van der Want	29
Fred Tijmstra	
De Orde-pijpen van Zenith en Zenith Van der Want	31
Ruud Stam	
Pijp van de maand maart 2022	36
Arjan de Haan	
Een briefkaart van de firma Job Clerc uit 1941	37
Ewout Korpershoek	
Een puntzak van aardewerk voor “De Rookende Moor” in Zierikzee	43
Bert van der Lingen	
Ruil- en determinatiedag in Amersfoort, 14 mei 2022	47



www.tabakspijp.nl/archief

Catalogi van diverse pijpenfabrikanten op onze website

Op onze website (www.tabakspijp.nl) zijn in het 'Archief' meer dan 150 product catalogi opgenomen van pijpenmakers uit binnen-en buitenland. Het staat u vrij om alle hier gepubliceerde catalogi voor niet-commercieel gebruik te downloaden en te gebruiken onder vermelding van: **PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen / www.tabakspijp.nl**
 Heeft u wellicht aanvullingen? Mail ons : ewoutkorpershoek@tabakspijp.nl

Een aardewerk stempel voor patacons?

Bert van der Lingen (bertvanderlingen@tabakspijp.nl)

Op een akker tussen Gouda en Waddinxveen is enkele jaren geleden een aardewerk stempel gevonden. Het voorwerp vertoont wat vorm betreft gelijkenis met vuurdovers die onder meer in Vreeland en Dordrecht zijn gevonden. Op het voorwerp van de akker zijn echter een aantal specifieke kenmerken te zien waardoor het gebruik als stempel meer voor de hand ligt.

Samen met het stempel zijn vooral zeventiende-eeuwse Goudse pijpenkoppen gevonden, enkele vroeg achttiende-eeuwse pijpen, enkele fragmenten van productieafval van pijpenmakers waaronder fragmenten van pijpenpotten. Aan de hand van deze vondsten is geconcludeerd dat het afval op deze akker afkomstig is uit Gouda en dat het stempel mogelijk eveneens uit de zeventiende of vroeg achttiende eeuw te dateert.

Het stempel

Het stempel is handgevormd en gemaakt van wit tot lichtgeel bakkende klei. Op de ronde onderzijde staat een Franse lelie met bladmotieven en langs de buitenrand bladranken tussen een dubbele groef. Aan de bovenzijde van het verdikte handvat is een huismerk gekrast: een viertje boven een driehoek. Dit merk zou kunnen verwijzen naar de pottenbakker die het stempel vervaardigde. De grootste diameter bedraagt 6,5 cm, de hoogte 3,5 cm en het handvat heeft een gemiddelde diameter van 4,1 cm. Een vlek geel loodglazuur doet vermoeden dat het voorwerp samen met ander aardewerk in een pottenbakkersoven heeft gestaan. Kleine voorwerpen werden onder in de oven meegebakken. Glazuur van daarboven gestapeld aardewerk is hierbij tijdens het bakproces op het stempel gelopen. Dit gebeurde soms ook bij kleipijpen.

Duim en wijsvinger

Het gevonden voorwerp lijkt wat vorm betreft sterk op een vuurdover die in Vreeland is gevonden.¹ Vuurdovers werden mogelijk gebruikt voor het fijnmalen van as, of om as- of doofpotten af te dekken die in een haardplaats waren ingegraven. As en gloeiende kooltjes werden in de aspot geveegd en afgesloten met een vuurdover ter preventie van brand. Bij een vuurdover maakt het echter niet uit hoe het vastgepakt en gebruikt wordt. Deze vuurdovers zijn gewoonlijk ongeveer drie centimeter breder dan het hier besproken voorwerp.²

Het op de akker gevonden voorwerp heeft aan de zijkant van het hand-



Afb. 1. Handvat met een kuiltje voor een stevige grip en het huismerk.



Afb. 2. Stempel onderzijde met vlekken geel loodglazuur.



Afb. 3. Stempelvlak met Franse lelie.



Afb. 4. Bovenzijde handvat met huismerk.

vat twee geknepen kuiltjes waarin precies een duim en wijsvinger passen. De middelvinger valt daarna automatisch in een ondiepe en langwerpige uitholling waardoor het stevig in de hand komt te liggen en niet kan verschuiven. Zowel de bovenzijde van het huismerk als de punt van de lelie wijzen in deze positie naar boven. Hierdoor ontstaat de indruk dat we hier te

maken hebben met een stempel dat, mits het op de daarvoor bedoelde wijze vastgehouden wordt, altijd een afdruk maakt waarbij de lelie rechtop staand wordt afgedrukt. Ook een ingekerfde snee aan de bovenzijde van de buitenrand, die bijna doorloopt tot de punt van de lelie, lijkt te zijn aangebracht om te voorkomen dat er scheef gestempeld werd.

Patacons

Het stempel is mogelijk bedoeld voor het aanbrengen van reliëfdecoraties op patacons, aardewerk schijfjes die vooral bij feestelijkheden in brood en koek werden meegebakken als decoratie. De naam patacon is afgeleid van een Spaanse zilveren munt uit de zeventiende en achttiende eeuw met een waarde van 48 stuivers.³ In Nederland komen deze schijfjes echter al voor in zestiende-eeuwse archeologische contexten.⁴

Vroege patacons zijn ook afgebeeld op het schilderij 'Winterstilleven met pannenkoeken, wafels en duivekater' uit de periode 1600-1620.⁵



Afb. 5. Ventekop (bron: Danhieux, 1960, afb. 2.)

Hoewel patacons in de Noordelijke Nederlanden voorkomen⁶ waren ze voornamelijk populair in Noord-Frankrijk en België, waar ze nog tot begin twintigste eeuw, voornamelijk met kerstmis en nieuwjaar, werden meegebakken in broden. In Vlaanderen werden patacons meegebakken in vollaards, feestelijke broden met een langwerpige model met aan beide uiteinden een knobbelvormige uitstulping. Veelal hadden deze vollaards een grote patacon in het midden en een kleine op iedere uitstulping. Ook op ventekoppen (afb. 5), die eveneens met kerstmis en nieuwjaar werden verkocht werden de schijfjes meegebakken. Sommige ventekoppen doen wat uiterlijk betreft enigszins denken aan de Duitse 'weckmänner' broodfiguren waarin een kleipijp is meegebakken en die in de periode van Sint-Maarten tot Sinterklaas in bakkerijen te koop zijn.⁷

Er werd ook misbruik gemaakt van het meebakken van patacons door het brood lichter dan het officiële gewicht te maken. In 1623 werd in Bergen op Zoom een resolutie aangenomen die deze praktijken tijdens het bakken van Nieuwjaarsbrood moesten voorkomen: 'van de Alsoo eenige jaeren herwaerts de gemeente brootmakers deser stadt hebben geuseert [gewoon zijn

geweest] eenige schildekens te stellen inde nieuwe jaer coecken, waer over sijluijden in regarde vande oncosten van de voors. schildekens haer coeck en vele lichter backen als den valseur ende tgewicht wel is vereysschende is goet gevonden ...'. Hierop werd het verboden deze patacons op het nieuwjaarsbrood mee te bakken.⁸ Een dergelijk verbod was in 1602 ook in Delft al uitgevaardigd.⁹

Vervaardiging

Patacons werden vervaardigd van pijpaaarde en kwamen mogelijk uit dezelfde werkplaatsen als waar pijpaaarden beeldjes werden vervaardigd. Van de Goudse pijpenmaker Jan Boot is bekend dat hij ook op grote schaal pijpaaarde beeldjes vervaardigde. De meeste werkplaatsen waar pijpaaarde patacons en beeldjes werden gemaakt zullen kleine bedrijfjes geweest zijn. Overigens hoefden dit niet altijd pijpenmakers werkplaatsen te zijn. Het waren producten die op eenvoudige wijze vervaardigd konden worden en weinig investering en vakmanschap vergden.

Noten

1. Cruysheer, 2006, p. 22 en Hos en Dorst, 2013, p. 110-111.
2. Cruysheer, 2006, p. 22 en de website van Portable Antiquities of the Netherlands onder registratienummer PAN-00088827 (<https://portable-antiquities.nl/pan/#/object/public/88827>).
3. Open beschrijving op erfgoedinzicht.be.
4. Carmiggelt, 1991, p. 27.
5. Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inv. nr.: 3825. Dit schilderij wordt toegeschreven aan Hans Francken (Antwerpen 1581 – 1624).
6. Zie een drietal voorbeelden in Carmiggelt, 1991, p.26, afb. 3.28, 3.29 en 3.30.
7. Stam, 2019, p.101, afb. 1.
8. Delcart, 2007, p.149.
9. Carmiggelt, 1991, p. 27.

Literatuur:

- Carmiggelt, A., 1991. Een beeld van een vondst. Haagse archeologische vondsten in particulier bezit. VOM-reeks 4. Den Haag, p.26-27.
- Cruysheer, A., 2006. Curieuze vuurdomper uit Vreeland. Naerdinclant Jaarboek 2005, p. 22. Zie ook de website van Portable Antiquities of the Netherlands. PAN-00088827(<https://portable-antiquities.nl/pan/#/object/public/88827>)
- Danhieux, L., 1960. De Blankenbergse volwaard. Biekerf. Jaargang 61, p. 7-14.
- Delcart, A., 2007. Winterfeesten en gebak. Mythen, folklore en tradities. Antwerpen en Apeldoorn.
- Stam, R. 2019. Weckmänner. Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen 2019, p. 101-116.
- Hos, T.H.L. en M.C. Dorst, 2013. Zonnen op Gods akker. Archeologisch onderzoek van een laatmiddeleeuws nederzettingsterrein. Plangebied Gezondheidspark gemeente Dordrecht. Dordrecht ondergronds 4.

